

1.2. Огляд джерел

Для вирішення завдань, поставлених у дослідженні, автором залучалися друковані та архівні джерела. Умовно їх можна поділити на три групи. До першої групи належать тексти джерел права XI-XVI ст., насамперед, Руської Правди, Уставів князів Володимира і Ярослава про церковні суди, Волинського і Київського обласних привілеїв, Судебника великого князя Казимира, тексти сеймових ухвал, тексти Статутів Великого князівства Литовського, Саксонського Дзеркала.

Списки Короткої і Поширеної редакцій Руської Правди неодноразово публікувалися як у дореволюційні, так і в радянські часи. При написанні монографії використане видання, здійснене в 1984 році в I томі “Российского законодательства X-XX веков”⁷⁰. Текст Короткої редакції в ньому наводиться за Академічним списком з варіантами із новгородського Археографічного списку. Текст Поширеної редакції поданий за Троїцьким списком з варіантами із Синодального списку, списків Мусін-Пушкінської і Карамзінської групи.

Руська Правда була важливим джерелом права Литовсько-Руської держави і, зокрема, її українських земель, особливо у другій пол. XIV – першій пол. XV ст., тобто в період панування неписаного права⁷¹. Окремі норми Руської Правди були внесені, безпосередньо або із модифікаціями, до Судебника Казимира (пор., наприклад, ст. 121 Поширеної редакції зі ст. 1 Судебника); норми Руської Правди, зокрема процесуальні (наприклад, порядок проведення зводу як процесуальної процедури; відповідальність за переховування біглої челяді), закріплювалися в обласних привілеях, виданих Волинській і Київській землям. У кожному судочинстві широко використовувалися описані в Руській Правді процедури зводу і гоніння сліду. Із судових актів XV-XVI ст. довідуємося, що в судовій процедурі брали участь дітьки – судові чиновники, про яких згадується в Руській Правді.

У рамках того ж видання, що і Руська Правда, побачили світ Устав князя Володимира Святославича про десятини, суди і людей церковних і Устав князя Ярослава про церковні суди. Устав князя Володимира поданий у двох редакціях – Оленінській і Синодальній; Коротка редакція Уставу князя Ярослава наводиться за Кормчим ізводом з

⁷⁰ Российское законодательство X-XX веков. – Т. 1. – М., 1984.

⁷¹ Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки из истории литовско-русского права – Вып. I. – С. 5.

варіантами із Фроловського, Академічного, Бальзеровського і Белозерського ізводів; в основу наведеного тексту Поширеної редакції Уставу князя Ярослава покладені списки Іпатьєвського й Основного ізводів. Вказані джерела дають змогу відтворити діяльність церковних судів в Київській Русі, дістати уявлення про коло підсудних їм справ і осіб і, порівнявши отримані відомості із записами про судові справи XV-XVI ст., проаналізувати зміни, які відбулися в церковних судах протягом досліджуваного періоду.

Текст Судебника Казимира (1468 р.) можна знайти в “Христоматии по истории русского права” М. Владимирського-Буданова (з цікавим коментарем упорядника), а також у вільнюському виданні Судебника, здійсненому за редакцією А. Тіла⁷². У литовському виданні наводяться різночитання за Румянцевським, Софіївським списками, а також за варіантом, опублікованим І. Даниловичем. У Судебнику відображений новий порівняно із попереднім законодавством етап розвитку суду панів над селянами, впроваджуються деякі нові процесуальні норми (наприклад, затверджуються тортури для підозрюваного як засіб отримання власного зізнання) і правові принципи (такі, як звільнення від відповідальності дітей до 7 років, одноособова відповідальність за злочин, якщо жінка і діти злочина не знали про злочин чоловіка і батька і не вживали краденого тощо).

Тексти Волинського і Київського обласних привілеїв наводяться М. Ясинським у монографії “Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства”, текст Київського привілею (латинським шрифтом) також вміщений М. Ясинським у “Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве”; Волинський і Київський привілеї надруковані М. Любавським у додатках до “Очерков истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно”. Джерела дають змогу визначити специфіку суду київського воєводи і волинського старости: коло підсудних їм справ і осіб, склад суду, порядок стягнення судової платні тощо. Привілеї також дають відомості про суд пана над селянами, які мешкають на його території, встановлюють правила підсудності у випадках, коли позивач і відповідач належать різним панам.

“Грамоты великих князей Литовских”, “Законодательные акты Великого княжества Литовского XV-XVI веков”, “Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV-XVI ст.” містять міжнародні договори великих князів, грамоти містам про надання

⁷² Судебник Казимира (1468) / Отв. ред. А. Тила. – Вильнюс, 1967.

магдебурзького права, привілеї окремим категоріям населення і особам на особливу підсудність тощо. Ці документи допомагають відтворити принципи діяльності так званих “сумісних”, або “вобчих”, судів, які створювалися у випадках, коли сторони були підданими різних держав або, пізніше, належали різним панам; виявити категорії осіб, які підлягали особливій підсудності; визначити причини впровадження магдебурзького права у Великому князівстві Литовському і повноваження судів у містах-магдебургіях.

Дослідження сеймових постанов і ухвал дає змогу простежити процес змагань шляхти за рівність з магнатами в галузі судочинства. Прохання шляхти, відповіді на них великих князів, постанови сеймів відображають намагання шляхти отримати швидке, неупереджене і недороге правосуддя; аналіз постанов 1529 і 1531 рр. вказує на спробу впровадження в державі сеймового суду. Матеріали сеймових ухвал і постанов видані як додаток у монографії М. Максимейка⁷³, містяться в дослідженні М. Любавського⁷⁴.

Найкрупнішою правовою пам'яткою Великого князівства Литовського, безперечно, є три Статути – 1529, 1566 і 1588 років. Текст Статуту 1529 року (за Дзялиньським списком з різночитаннями за Фірлейським і Слуцьким списками) був надрукований давньоруською мовою, але латинськими літерами у виданні “Zbior praw Litewskich od roku 1389 do roku 1529 tudziez rozprawy seimowe o tychze prawach od roku 1544 do roku 1569”. У 1854 р. текст Статуту за Слуцьким списком був виданий у Временнику Московського Імператорського Товариства Історії і Старожитностей Російських. Текст наводився давньоруською мовою. У радянський період у Мінську був виданий текст Статуту 1529 року за редакцією К. Яблонскіса з перекладом на російську мову. Повне академічне видання Першого Статуту було здійснене литовськими вченими під керівництвом С. Лазутки в 1991 р. Другий Статут був виданий у 1855 р. у Временнику Московського Імператорського Товариства Історії і Старожитностей Російських (за списком Василя Усовича); видання Пекосиньського (1900 р.) було здійснене старопольською і латинською мовами. Текст Третього Статуту видавався у Временнику Московського Імператорського Товариства Історії і Старожитностей Російських; у 1989 р. був виданий у Мінську давньоруською, латинською мовами з перекладом на російську мову. Відмітимо перше в Україні видання Статутів Великого

⁷³ Максимейко Н.А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г.

⁷⁴ Любавский М. Литовско-Русский сейм.

князівства Литовського, яке було здійснене авторським колективом науковців Одеської національної юридичної академії під керівництвом П. Музиченка⁷⁵. Тексти Першого і Другого Статутів наводяться за різними списками (Статут 1529 року – за Дзялинським списком з різночитаннями за списками Замоїських, Фірлейським, Лаврентіївським, Слуцьким; Статут 1566 року – за списком В. Усовича; Статут 1588 року, як відомо, був надрукований у Вільні в друкарні Мамоничів), давньо-руською і латинською мовами, додається вперше зроблений переклад на сучасну українську мову. Видання Другого і Третього Статутів супроводжується коментарем. Матеріали видання відкривають простір для подальших розвідок правового, державного і суспільного життя Великого князівства Литовського на основі аналізу джерел права. Зокрема, дістаємо змогу проаналізувати такі аспекти судоустрою і судочинства, як устрій, повноваження, функціонування регіональних судів, або судів воєвод і старост (за Статутом 1529 року), порядок комплектування, устрій, різновиди, особливості функціонування судів, створених у ході судової реформи 1564-1566 рр., – земського, гродського і підкоморського, визначити різновиди великокнязівського суду, принципи діяльності третейських судів, дістати уявлення про судовий процес до і після судової реформи тощо.

Саксонське Дзеркало було пам'яткою магдебурзького права. Порівняння його норм, зокрема процесуальних, із тими, що реально діяли в судах міст-магдебургій на українських землях, дає підстави для висновків щодо особливостей функціонування магдебурзького права в судах Києва, Володимира, Луцька.

Другу важливу групу джерел складають судові акти XIV-XVI ст. Збереглися записи судових справ великокнязівського суду, судів воєвод і старост, записи про третейські суди, полюбовні угоди, протоколи справ, які розглядалися земськими, гродськими, підкоморськими судами, акти копних судів, судів міст-магдебургій. Публікація цієї групи джерел пов'язана, насамперед, із діяльністю створеної в 1843 р. Київської Археографічної комісії, до складу якої входили В. Антонович, В. Іванишев, М. Владимирський-Буданов. З 1845 р. комісія видавала

⁷⁵ Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Т. I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса, 2002; Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Т. II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса, 2003.; Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Т. III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року. У 2 кн. – Кн. 2 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса, 2004.

“Памятники Киевской Археографической комиссии” (4 томи), а з 1859 р. почала видавати “Архив Юго-Западной России”. Акти судів, що діяли на українських землях (на Волині, Київщині і Брацлавщині), вміщені в томі IV, до якого увійшли матеріали про боярство, томі V, до якого входять акти про міста, томі VI, до якого увійшли акти про селянство, томі VII, у якому містяться акти про колонізацію, томі VIII, де містяться акти Барського староства⁷⁶. У 1864 р. розпочала роботу Віленська Археографічна комісія, до складу якої входив І. Спрогіс. З-поміж виданих комісією протоколів судових справ відмітимо акти земських судів (т. XVII), акти копних судів (т. XVIII)⁷⁷. Переважна більшість виданих комісією матеріалів стосуються литовських і білоруських земель Великого князівства Литовського, але є і такі, що стосуються земель українських. У 1868 р. В. Антонович і К. Козловський видали “Грамоти великих князів Литовських”, де серед інших документів вміщені записи розглянутих великими князями судових справ⁷⁸. Протоколи судових справ XIV-XVI ст. містяться у виданих Ф. Леонтовичем актах Литовської Метрики⁷⁹ і виданих М. Довнар-

⁷⁶ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 1. – Ч. 4. Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. – К., 1865; Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 1. – Ч. 5. Акты о городах (1462-1798). – К., 1869; Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 1. – Ч. 6. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI-XVIII вв. – К., 1876; Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 1. – Ч. 7. Акты о заселении Юго-Западной России (1498-1795). – К., 1905; Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 1. – Ч. 8. Материалы для истории местного управления в связи с историею сословной организации. Акты Барского староства XV-XVI вв. – К., 1893.

⁷⁷ Акты, изданные Виленскою Археографическою комиссиею. Т. XVII. Земские суды. – Вильна, 1890; Акты, изданные Виленскою Археографическою комиссиею. Т. XVIII. Копные суды. – Варшава, 1891.

⁷⁸ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакцией Владимира Антоновича и Константина Козловского. – К., 1868.

⁷⁹ Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 1. 1385-1499. – Собраны Ф. Леонтовичем. – Варшава, 1896; Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 2. 1499-1507. – Собраны Ф. Леонтовичем. – Варшава, 1897.

Запольським актах Литовсько-Руської держави⁸⁰. Акти Литовської Метрики, зокрема, судові справи, які розглядав великокнязівський суд, увійшли до XX тому Російської історичної бібліотеки⁸¹. Книги Литовської Метрики, у яких зустрічаються судові акти, було видано в Мінську і Вільнюсі в 90-ті рр. XX ст. – на початку XXI ст.⁸². Значна кількість актів копних і доменіальних судів опублікована М. Ясинським⁸³. У 1907 р. були опубліковані записи гродської судової книги м. Луцька за 1577 р.⁸⁴. Судові акти містяться також у таких виданнях, як “Коденська книга судових справ”⁸⁵, “Українські грамоти XIV ст.”⁸⁶, “Грамоти XV ст.”⁸⁷, “Волинські грамоти XVI століття”⁸⁸, “Кременецький земський суд. Описи актових книг”⁸⁹, “Книга Київського підкоморського суду”⁹⁰, “Документи на половецком языке XVI века”⁹¹, “Володимирський гродський суд. Подокументні описи актових книг”⁹². При написанні данного дослідження також були використані деякі

⁸⁰ Акты Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар-Запольским. – Вып. 1. – М., 1899.

⁸¹ Литовская Метрика // Русская историческая библиотека. – Т. XX. – СПб., 1848.

⁸² Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Архіў Канцелярыі вялікага Князя Літоўскага. Кніга 28. (1522-1552). Кніга запису 28 (Копія канца XVI ст.). Падрыхтаваў В. Мянжынскі. – Менск, 2000; Литовская Метрика (1528-1547). – 6-я книга судных дел. – Вильнюс, 1995.

⁸³ Ясинский М. Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. Акты о копных и панских судах. – Т. 1. – К., 1897.

⁸⁴ Луцкая гродская записовая и поточная книга 1577 г. / Ред. Е.П. Дякоковский. – К., 1907.

⁸⁵ Коденська книга судових справ. – К.: Всеукр. Акад. наук. – 1931.

⁸⁶ Українські грамоти XIV століття / Ред. І.К. Білодід. – К.: Наук. думка. – 1965.

⁸⁷ Грамоти XV ст. / Ред. В.М. Русанівський. – К., 1974.

⁸⁸ Волинські грамоти XVI ст. – Упорядники В.Б. Задорожній. А.М.Матвієнко. – К.: Наук. думка. – 1995.

⁸⁹ Кременецький земський суд. Описи актових книг. – Вип.1. – Кн. 1-11. – К., 1959.

⁹⁰ Книга Київського підкоморського суду / Ред. М. Пещак. – К., 1991.

⁹¹ Документи на половецком языке XVI века (Судебные акты Каменец-Подольской армянской общины) / Под ред. Е. В. Севортыана. – М., 1967.

⁹² Володимирський гродський суд. Подокументні описи актових книг: Довідник / Г. Сергійчук (склад.), Г. Боряк, Л. Демченко (наук. ред.); Державний комітет архівів, Центральний державний історичний архів України. – Вип. 1: Справи 1-5. 1566-1570. – К., 2002.

архівні матеріали, які зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського⁹³.

Усього нами проаналізовано понад 400 записів судових справ. Ця група джерел дає змогу реконструювати картину судочинства в судах на українських землях Великого князівства Литовського. Аналізуючи судові акти, можна дійти висновку щодо дотримання тих чи інших передписань законодавчого характеру, практичного застосування різних за походженням норм у судовому процесі, порядку представлення судових доказів, складу учасників процесу. Відмінності між законодавчими передписаннями і реальним втіленням їх у судову практику дозволяють зробити висновок щодо правосвідомості українського суспільства XIV-XVI ст.

Третю групу джерел складають численні документи XIV-XVI ст., які стосувалися державного і приватного життя: люстрації, грамоти-пожалування, прохання і клопотання до великого князя різних представників груп населення, купчі, дарчі, доручні записи, заповіти, тексти угод, вінові записи, письмові зобов'язання, боргові розписки тощо. Ці документи надруковані у вже згадуваних виданнях праць Київської Археографічної комісії (томи IV, V, VI, VII, VIII "Архива Юго-Западной России"), томі I "Актів, относящихся к истории Южной и Западной России", виданих Археографічною комісією в Санкт-Петербурзі⁹⁴, а також в "Українських грамотах XIV ст.", "Грамотах XV ст.", "Волинських грамотах XVI століття", "Грамотах великих князів Литовських", актах Литовської Метрики. Документи, які стосуються торгівельних відносин, видані в збірнику "Торгівля на

⁹³ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 227. – зв. 228; ЦДІАК України. – Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1-2; ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 39; ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 40; ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 17 зв.; ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 24 зв.; ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 5-7; ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 27 зв., 28; ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 9; ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 40 зв., 41; ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 68; ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 4; ЦДІАК України. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 1; ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 61 зв., 63; ЦДІАК України. – Ф. 221. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 1; ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 35, 36.

⁹⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссией. – Т. 1. 1361-1598. – СПб., 1863.

Україні”⁹⁵. Ця група джерел, хоча і не характеризує безпосередньо судоустрій і судочинство на українських землях Великого князівства Литовського, є корисною базою для відтворення загальної картини доби XIV-XVI ст. Цінний матеріал для загальної характеристики епохи дають опубліковані мемуари діячів XVI ст., зокрема, мемуари Михалона Литвина⁹⁶.

Наявна джерельна база є достатньою для вивчення судоустрою і судочинства і їхньої еволюції на українських землях Великого князівства Литовського.

Таким чином, зусиллями дослідників – істориків і правознавців – зібраний значний за обсягом документальний матеріал, який належить до періоду XIV – першої пол. XVI ст. Така фундаментальна документальна база дала змогу дослідникам констатувати існування на українських землях Великого князівства Литовського певних видів судів. Досить ретельно проаналізовані устрій, функціонування та компетенція великокнязівського суду, регіональних, копних судів (хоча зазначимо, що не всі зроблені висновки вважаємо безспірними); на основі детального вивчення Статутів 1566 і 1588 років відтворено порядок комплектування, склад та функції земських, гродських і підкоморських судів.

Однак стосовно проблеми, яка розглядається у монографії, більшість досліджень має фрагментарний, безсистемний характер, судоустрій і судочинство на українських землях Литовсько-Руської держави розглядаються в них у контексті вивчення інших проблем. Отже, у вивченні судової системи і судового процесу на українських землях Великого князівства Литовського нерозв’язаним залишається ряд проблем. Остаточо не визначені різновиди судів; не існує усталеної загальноприйнятої концепції системи і класифікації судів; не простежено еволюцію судової системи і не встановлені її характер і основні напрямки; не визначений ступінь самостійності та повноважень ряду судів; є розбіжності у визначенні складу суду великого князя, регіональних судів, доменіального суду, пореформених судів; не встановлено характеру підсудності в різних судах; не визначені до кінця роль і склад свідків; практично не вивченими залишаються

⁹⁵ Торгівля на Україні XIV – середини XVII століття: Волинь і Наддніпрянина / Упоряд. В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко. – К.: Наук. думка, 1990.

⁹⁶ Литвин Михалон. О нравах татар, литовцев и москвитян. – М., 1994.

третейські та полюбовні суди; до кінця не уточнено різновиди церковних судів та особливості функціонування кожного з них; не показана розбіжність між писаним правом і фактами реального життя і не проаналізовані причини такої розбіжності. Слід зазначити, що у вітчизняній науці до цього часу не існує усталеної історико-юридичної термінології, яка стосується XIV-XVI ст., що, на нашу думку, можна пояснити недосконалим станом вивченості проблеми.

Отже, проблема судоустрою і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського потребує подальшого вивчення. Наявна джерельна база є достатньою для продовження наукових досліджень у цій царині.